

Lexicul limbilor romanice – diferențe la nivel semantic (cu aplicare la limbile română și italiană)

Maria Laura RUS

În mod paradoxal, limba, care apare la o primă privire de ansamblu ca un element de stabilitate în viața oricărui popor, se revelă, privită în funcționalitatea sa, a fi un fenomen eminentamente dinamic, pentru care viața și schimbarea reprezintă o componentă permanentă, intrinsecă, s-ar putea chiar afirma. Uzul lingvistic – individual sau de grup – operează selecții asupra materialului lingvistic, determinând astfel în realizarea comunicării sociale diversitate și variații (față de limba-„mamă” din care provine).

Schimbările care au loc în societate se reflectă în primul rând și nemijlocit în vocabular¹, considerat pe bună dreptate ca fiind compartimentul limbii cel mai deschis influențelor de orice natură.

Lexicul fiecărei limbi este în strânsă legătură atât cu istoria poporului care vorbește acea limbă, cât și cu realitatea înconjurătoare. În cazul limbilor înrudite, cum sunt limbile romanice, la care ne vom referi pe parcursul lucrării, istoria vocabularului lor este, cel puțin parțial, comună: același strat de bază și, uneori, același tip de influențe, datorate aceluiași tip de contacte. Vorbim de aspecte lexicale comune datorate moștenirii latine, în primul rând. Ne vom ocupa de o parte a termenilor latini moșteniți în două dintre limbile romanice: limba română și limba italiană, scoțând în evidență similitudinile (și eventual deosebirile, acolo unde există) dintre acestea.

Un aspect interesant al dinamicii vocabularului, asupra căruia vrem să ne oprim atenția îl constituie modificările care au loc în conținutul semantic al lexemelor. Nu se poate studia vocabularul unei limbi dacă nu se are în vedere evoluția semantică a lexemelor². Aceasta prezintă câteva tendințe generale, cum ar fi: lărgirea sensului, restrângerea sensului, combinarea celor două tipuri prin succesiunea lor în timp sau prin alăturarea lor simultană, înnobilarea sau, dimpotrivă, degradarea sensului. Dacă vorbim de schimbări semantice la nivelul celor două limbi menționate – româna și italiana – luând în calcul fondul latin moștenit, vom observa că aceste schimbări interesează în egală măsură și etimologia și semantica. Ne vom ocupa în lucrarea de față în special de ultima tendință (care le include implicit și pe primele), însă doar cu referire la termenii moșteniți din limba latină și corespondentele lor românești³ și italiene.

¹ Vom considera termenii *vocabular* și *lexic* drept sinonimi, folosindu-i ca atare în mod alternativ pe parcursul lucrării de față.

² Un interesant studiu asupra acestei probleme este cel al Sandei Reinheimer Râpeanu, *Lingvistica romanică*, Editura All, București, 2001, p. 9-100. Anumite aspecte ale aceleiași probleme sunt tratate și în lucrarea Doinei Butiurca, *Fondul latin și flexiunea nominală în limba română*, Iași, Editura Universitas XXI, 2006

³ A se vedea și lucrarea lui Theodor Hristea, *Sinteze de limba română*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1981, p. 14-23.

Și cuvintele au o istorie a lor și adeseori „alterarea” conținutului, sensului lor este un interesant indice barometric al schimbării sensibilității generale sau chiar a viziunii asupra lumii. Credem că ar fi interesant de urmărit o comparație între semnificația unor noțiuni din limba latină și cea a corespondentelor lor romanice (mai precis românești și italiene). La termenii pe care îi vom alege se poate observa o oarecare „sărăcire”, o depreciere a rolului acestora în comunicarea cotidiană. Sensul antic (dacă îl putem numi așa pe cel din limba latină) fie s-a pierdut, fie supraviețuiește în forme „reziduale” în câteva locuțiuni, fără a mai corespunde decât pe alocuri celui primar din latină, fie apare distorsionat sau frecvent banalizat.

Vom analiza astfel câteva noțiuni latinești pentru a arăta această restrângere sau uneori lărgire a sensului lor în cele două limbi romanice, dar prin banalizarea frecventă.

Un prim exemplu îl reprezintă lexemul *honestus*. Legat de ideea de *honor* (*honos*), *-oris*, acest termen era folosit adeseori cu sensul de „onorabil, distins, nobil, de rang nobil”. Ce se păstrează din acest sens primar în corespondentele sale romanice: *onest*, respectiv *onesto*? Doar sensul comun de „cinstit, de treabă, corect” (cf. DEX). Onestă e o persoană de treabă, cumsecade din societatea burgheză care nu întreprinde acțiuni negative sau dăunătoare celorlalți. O sintagmă precum „născut din părinți onești” („nato da onesti genitori”) poate fi folosită azi cu o nuanță aproape ironică, în timp ce în Roma antică desemna obârșia nobilă. *Vir honestia facie* semnifica un om cu o anumită prestanță a aspectului fizic, un om arătos. *Honestus* presupunea astfel o nobilitatea interioară, cât și exterioară. Cel din urmă sens s-a pierdut în italiană și română.

Virtus, *-utis*. Pe lângă sensul moștenit din latină („însușire morală pozitivă a omului; însușire de caracter care urmărește în mod constant idealul etic, binele; integritate morală”, cf. DEX), destul de puțin întrebuițat în zilele noastre, corespondentele lui moderne (în limba română – *virtute* – și respectiv în limba italiană – *virtù*) și-au dezvoltat o semnificație care nu are nimic de a face cu semnificația anticului *virtus*. Acesta din urmă semnifica și ‘putere’, ‘curaj’, ‘vitejie’, sensuri legate de *vir*, termen desemnând bărbatul ca atare, nu în sens naturalist. Astfel sensul așa-numit modern de care vorbeam anterior face referire la moralitate, la castitate. Sensul lui *virtus* ca forță eficientă s-a păstrat în ambele limbi numai în locuțiuni de tipul „în virtutea acestui sau acelui lucru” („in virtù di questa o quella cosa”) sau în contexte precum „la virtù di una pianta o di medicamento”.

O altă noțiune ce merge pe aceeași linie cu *virtus* este *pietas*. Ce reprezenta aceasta pentru vorbitorii de latină? Ea aparținea domeniului sacrului, desemna raportul special al omului cu divinitatea în primul rând, apoi cu alte „realități” ce țineau de tradiție, incluzând aici Statul însuși. În primul caz era vorba despre o atitudine de calm, de venerare demnă, iar în al doilea, de un sentiment al apartenenței și, în același timp, al respectului, al necesității, al trebuinței, al adeziunii, ca putere, forță a aceluiasi sentiment suscitată de figura severă a lui *pater familias* (de unde și *pietas filialis*). Semnifica fidelitate față de stat, de patrie: *pietas in patriam*. În limba română, *pietate* face referire la sentimentul religios, fiind sinonim cu evlavie⁴, smerenie, cucernicie, pe de o parte, iar pe de alta semnifică și respectul profund față de cineva sau ceva. Dar ca să fim cinstiți, cât de des auzim aceste cuvinte (pietate, pietos) în comunicarea cotidiană?

⁴ Cf. DEX, *evlavie* este „sentiment religios manifestat printr-o scrupuloasă îndeplinire a practicilor bisericesti”.

În limba italiană *pietà* (milă) sau *una persona pietosa* ne va duce cu gândul în primul rând la o atitudine sentimentală, umanitară, similară într-o oarecare măsură cu compasiunea. În anumite situații chiar, noțiunea în discuție admite și sensul de ‘justiție’, ‘justițiar’. Cel care nu cunoaște milă, compasiune este nedrept (it. *ingiusto*). Spre deosebire de română, noțiunea din italiană moștenită din același *pietas* și-a generalizat sensul, sărăcindu-l oarecum de caracteristicile nobile.

Patientia. Vorbim de o altă calitate a omului, care și-a schimbat într-o oarecare măsură sensul în trecerea spre idiomurile neolatine de care discutăm. Semnificația modernă, în comparație cu cea antică, suferă din nou o minimalizare, o diminuare, o banalizare. În zilele noastre, termenul *paciență* (it. *pazienza*) caracterizează persoana care nu se enervează, care poate tolera. În limba latină *patientia* desemna una dintre virtuțile primare ale omului roman: conținea ideea unei forțe interioare, a unei intransigențe, făcea aluzie la capacitatea de a fi ferm, a fi de neclintit în fața oricărei provocări sau dureri, semnifica puțința de a suporta⁵. Era virtutea cu care se puteau împlini lucruri mărețe, de unde și verbul *patire* (rom. ‘a îngădui’): *facere et pati fortia romanum est*.

Ingenium (ingenuitas). Noțiunile moderne *ingenuitate*, respectiv *ingenuità* au păstrat numai în parte semnificația etimonului latin, am putea spune pe cel mai puțin interesant. *Ingenium* indica pe lângă ideea de sinceritate, naturalețe, și pe cea referitoare la perspicacitate, o minte ascuțită, înțelepciune, iscusință și în același timp trimeea la caracter, la ceea ce e organic în fiecare dintre noi, înăscut, propriu. *Vana ingenia* semnifica persoana fără caracter; *redire ad ingenium* însemna a se întoarce la propria natură, la un mod de viață conform cu cel natural. Sensurile acestea din urmă s-au pierdut în română și italiană, ajungându-se chiar la o antiteză, întrucât adesea se vorbește despre o persoană ingenuă, naivă (*una persona ingenua*) într-un mod ironic. De aici antiteza: inteligență, perspicacitate versus îngustime a minții, lipsă de istețime. *Ingenius* trimeea și la semnificația de om născut liber, fără obligații către un stăpân, ceea ce nu s-a păstrat în limbile romanice, având în vedere că prezentul nu mai impune existența unei astfel de noțiuni.

Tot o nuanță ironică poate avea în accepția actuală și un termen precum *innocentia (innocens)*, tinzând chiar să fie sinonim în anumite contexte cu „prostuț, idiot”, fără a mai trimite în astfel de cazuri la integritate, puritate, dreptate.

În semnificația latinescului *studium (studiosus)* era prezentă și ideea unei intensități, a unei animozități, care în termenii romanici *studiu*, respectiv *studio* nu mai există, pentru că s-a ajuns la ceva fix, precis, ținând numai de „munca intelectuală susținută, depusă în vederea însușirii de cunoștințe temeinice într-un anumit domeniu” (cf. DEX). *Studium* putea însemna în lumea latină chiar ‘dragoste’, ‘dorință’, ‘atașament’, ‘devotament’. Iată câteva sintagme având aceste sensuri: *studium in populum* („devotamentul față de popor”), *studium bellandi* („plăcerea de a lupta”), *homo agendi studiosus* („cel care iubea acțiunea”, nereferindu-se aici la muncă).

Humilitas, humilis aveau legătură cu ideea de neam, de sorginte, caracterizând persoanele din popor, de condiție joasă, modestă: *humili loco natus* („născut dintr-o familie modestă”) sau chiar un sens propriu de micime („referitor la înălțime”). Din

⁵ Cf. Gheorghe Guțu, *Dicționar latin-român*, ediție revăzută și completată, București, Editura Științifică, 1993.

prima semnificație și-au dezvoltat termenii *umil*, *umilință* (it. *umile*, *umiltà*) o latură semantică negativă: tot ce ține de starea de inferioritate datorată în principal condiției economice⁶, de unde și urmările ei: ‘slugărnicie’, dar și ‘degradare’, ‘josnicie’, ‘abjecție’. Nu putem nega însă că păstrăm și sensurile de bază ale lui *humilitas* (mai puțin cel legat de înălțime).

Din *docilitas* am moștenit *docilitate* (it. *docilità*), dar nu și sensul din latină de ‘ușurință la învățătură’, ci pe acela secundar din *docilis* – ‘ascultător’.

Gentilis, *gentilitas*. Astăzi fiecare se gândește la o persoană politicoasă, afabilă, prietenoasă, având bune maniere. Termenul latin trimitea de fapt la conceptul de *gens*, de stirpe, de rasă, de castă sau limbaj (sensul primar). Era *gentil* (it. *gentile*) cel care avea calități ce derivau dintr-o descendență sau dintr-un sânge distins, care avea maniere distinse. În română și italiană semnificațiile s-au lărgit, păstrând numai o notă generală desprinsă din sensul originar.

Din latinescul *servitium* (*servus*) ni s-a păstrat în limba română substantivul *serv*, care nu mai e folosit în zilele noastre, iar în italiană *servo*. Interesant de menționat este faptul că în limba latină, verbul *servio*, *-ire* (din aceeași familie lexicală cu *servus*) avea și o latură pozitivă, cea de a fi fidel, evident dezvoltată de la sensul primar.

Stipendium. Este un termen moștenit în română sub forma *stipendiu*⁷ (termen învechit), iar în italiană *stipendio*. Nu vom insista asupra termenului românesc din motivele deja precizate. *Stipendio* ne duce cu gândul la un funcționar, la birocrație. În Roma antică, *stipendium* se referea exclusiv la armată. *Stipendium merere* însemna ‘a-și face serviciul militar’. *Emeritis stipendis* semnifica ‘după satisfacerea serviciului militar’. *Homo nullius stipendii* era cel care nu cunoscuse disciplina armelor, iar *stipendis multa habere* însemna ‘a se putea lăuda cu multe campanii, expediții de război’.

Un caz de schimbare mai subtilă a semnificației sau poate, mai bine zis, de pierdere a unor nuanțe semantice este constituit de lexemul *certus*. În limbile romanice în discuție *cert* și *certo* reprezintă ceva de care nu te poți îndoii, fiind sinonimi cu ‘sigur, evident, indiscutabil etc.’ (‘chiaro, evidente, indubitabile etc.’), sensuri pe care le-au moștenit, de altfel, de la *certus*. Dar în limba latină noțiunea de certitudine era frecvent relaționată cu cea de determinare conștientă. *Certum est mihi* vroia să semnifice: e voința mea fermă, (intenția mea). Sintagma *diebus certis* semnifica ‘în zilele fixate, stabilite’, nu ‘în zilele certe, sigure’. E clar însă că semantismul termenului latin și a celor romanice este strâns legat de ideea de realitate.

Vom pune punct la aceste observații, analizând conținutul originar al noțiunilor latine de *fatum*, *felicitas* și *fortuna*.

Fatum. Va trebui să facem de data aceasta o diferențiere în privința termenului românesc *fapt* și a celui italian *fato*. În limba noastră, *fapt* desemnează orice întâmplare sau împrejurare care ține de realitate. Sensul este unul comun, general, neavând nimic deosebit în el și necontinuuând etimonul latin. Spre deosebire de *faptul* românesc, lexemul din italiană se traduce cu ‘soartă, destin’, având, în accepția actuală, mai degrabă o conotație negativă, de putere oarbă, care ‘atârnă’ deasupra oamenilor, împingându-i uneori spre tragedii sau ghinioane. Nu are nimic din măreția sensului

⁶ Umilința e un ‘sentiment de inferioritate; atitudine provocată de acest sentiment; supunere’ (cf. DEX).

⁷ ‘ajutor în bani acordat unui elev sau unui student sărac, bursă; subvenție’ (cf. DEX).

antic. De aici termenul *fatalismo*, în antiteză cu orice atitudine de liberă inițiativă. Nu mai e nevoie să subliniem latura negativă a acestui adjectiv.

Conform concepției antice, *fatum* corespundea, în principal, unei legi a dezvoltării lumii, lege care, la rândul ei, nu era considerată irațională, automată – fatală, în sens modern –, ci plină de sens, venind de la o voință inteligentă, în special de la puterile olimpice. *Fatum* trimitea la noțiunea de lume văzută drept cosmos și ordine, în particular la cea de istorie ca o dezvoltare de cauze și evenimente reflectând semnificații superioare.

Termenul *fatum* e strâns legat de *fas*, care reprezenta legea divină, era tot ceea ce era permis de zei. Lărgind semnificația, *fatum* făcea aluzie chiar la „cuvânt”, cuvântul zeilor care cunoșteau norma dreaptă (*fas*) și care anunțau ceea ce urma să se întâmple. În legătură cu acest al doilea aspect, trebuie să menționăm un alt termen înrudit: *fata*. Nu era altceva decât cuvântul zeilor pe care îl aminteam anterior, *fata* semnificând „oracol”, acel „răspuns profetic pe care, potrivit unor credințe, anumite divinități îl dădeau celor veniți să le consulte pentru a cunoaște viitorul” (cf. DEX).

Se poate nota faptul că *fortuna* și *felicitas* în Roma antică apăreau adesea drept alte fețe ale aceluiași *fatum*, discutat mai sus, laturile lui efectiv pozitive. Poporul sau omul, în general, care își folosea libertatea pentru a acționa în conformitate cu forțele divine ale lucrurilor, avea succes, reușea, triumfa – și aceasta vroia să semnifice ideea de *fortunatus* și *felix* (sensurile lor primare).

DEX menționează cuvântul *fortuna*, atașând specificația de termen livresc (ca adjectiv el nu există în limba română), în schimb limba italiană moștenește întocmai latinescul *fortuna* (*fortunato*), dar are din nou acel sens generalizat de noroc (norocos) fără a te mai duce cu gândul la sensul originar. La fel se prezintă lucrurile cu noțiunile *fericire* și *felicită*.

În antichitate, omul considera esențial faptul de a cunoaște sau, cel puțin, de a presimți acțiunea forțelor spirituale, astfel încât să-și poată forma o părere despre momentul propice pentru propriile sale acțiuni sau eventual despre ceea ce trebuia sau nu trebuia să facă, să întreprindă. A sfida *fatum*, a acționa împotriva lui, nu era un lucru prometeic pentru el, în sensul romantic subliniat de moderni, ci pur și simplu un fapt absurd. Pentru omul modern, lucrurile stau cu totul diferit. El încearcă să cunoască, pe cât posibil bine, legile lucrurilor, pentru a le putea înfrunța și a atinge în felul acesta linia celei mai mici rezistențe, dar în același timp și a celei mai mari eficacități, totul cu scopul de a realiza propriile idealuri, acțiuni.

Am încercat să oferim o analiză a anumitor noțiuni latine care erau considerate importante în epocă, urmărind evoluția lor semantică în română și italiană și schimbările care au survenit. Exemplele oferite demonstrează în multe situații extinderi ale sensului, îmbogățind astfel lexicul acestor două limbi romanice, dar oarecum în defavoarea sensului nobil, măreț al termenilor latini. Faptul este explicabil. În aceste modificări a intervenit atitudinea vorbitorilor față de realitate (realitatea extralingvistică). Motivarea vorbitorilor de limbă romanică diferă, evident, de cea a vorbitorilor de limbă latină. Realitatea în sine este alta. Ceea ce au în comun un italian și un român (sau un spaniol, portughez etc.) este mentalitatea, pragmatismul gândirii. În virtutea dimensiunii novatoare, nu întotdeauna limbile romanice presupun o repetiție a modelelor anterioare. Vom concluziona spunând că legătura dintre istoria lexicului și istoria societății este atât de strânsă și de evidentă, încât lingvistul francez Antoine Meillet se considera pe deplin

îndreptăţit să afirme că orice vocabular exprimă, de fapt, o civilizaţie. Iar o civilizaţie, înţeleasă ca o colectivitate lingvistică va suferi în mod evident prefaceri de diverse naturi.

Bibliografie

Guţu, Gheorghe, *Dicţionar latin – român*, Ediţie revăzută şi completată, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1993.

Lăzărescu, George, *Dicţionar italian – român*, Bucureşti, Editura Niculescu, 2000.

*** *Dicţionarul explicativ al limbii române*, ediţia a II-a, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Bucureşti, Editura Univers enciclopedic, 1998.

Le lexique des langues romanes – les différences au niveau sémantique (illustration sur le roumain et l’italien)

Le lexique d’une langue est étroitement lié à l’histoire du peuple qui la parle, ainsi qu’aux enjeux des réalités sociales vécues. Dans le cas des langues apparentées – comme celles romanes – l’histoire du lexique contient, partiellement, des aspects communs, dus à l’héritage de la même couche latine. On constate cependant, dans certains cas, l’existence de différences ou de restrictions du sens des termes latins hérités dans les langues romanes. Dans notre acception actuelle, on peut parler, en même temps, d’un « paupérisme », d’une dépréciation, d’une banalisation de leur rôle dans la communication quotidienne. Notre travail portera sur des aspects axés sur l’évolution des lexèmes d’origine latine dans leurs correspondances en roumain et en italien; à titre d’exemple, l’analyse sémique des correspondances lexicales des latins *honestus*, *fatum*, *virtus* etc.).